

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ УПРАВЛІННЯ КРЕДИТНИМ РИЗИКОМ ЯК ОСНОВНОЇ СКЛАДОВОЇ КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ СУЧАСНОГО КОМЕРЦІЙНОГО БАНКУ

*Автор: Прасолова Світлана Павлівна, доцент кафедри банківської справи
Полтавського університету споживчої кооперації України, кандидат
економічних наук*

Глобалізація ринків, жорстка конкуренція, впровадження нових операцій, розвиток інформаційних технологій – все це суттєво ускладнило банківську діяльність, збільшило небезпеку ризиків. Відтак, зросло значення їх ефективного управління. Прийняття ризиків – це основа банківської справи. При цьому одним із центральних питань мінімізації ризиків є розробка комплексного підходу до процесу управління ризиками при кредитуванні клієнтів банку. Це пов'язано з тим, що кредитна діяльність комерційних банків є одним з основних джерел як їхніх доходів, так і збитків, що визначаються рівнем кредитного ризику¹. Відтак, зниження кредитного ризику є однією з основних умов забезпечення ефективності банківської діяльності.

У банківській практиці, як і в інших видах бізнесу, ризик пов'язується, насамперед, з фінансовими втратами, що виникають у разі реалізації певних ризиків [1;2;3;4;5;6;7]. Оскільки повністю уникнути ризиків неможливо, то ними можна і потрібно управляти так, щоб підтримувати на прийнятному рівні різні види ризиків та забезпечувати стійку прибутковість. Розв'язання цього завдання потребує постійного кількісного визначення та моніторингу ризику потенційних збитків, для чого, в свою чергу, потрібні ефективні методи, продуктивні процеси та дієві інформаційні системи. А як свідчать дослідження

---

¹ **Кредитний ризик** – це наявний або потенційний ризик втрат для надходжень та капіталу, який виникає через неспроможність сторони, що взяла на себе зобов'язання, виконати умови будь-якої фінансової угоди із банком (його підрозділом) або в інший спосіб виконати взяті на себе зобов'язання. Кредитний ризик є в усіх видах діяльності, де результат залежить від діяльності контрагента, емітента або позичальника[4].

зарубіжних аналітиків, найбільш поширеною причиною банкрутства банків є саме кредитні ризики [3, с.56].

В основі надійного управління ризиками лежить визначення та оцінка існуючих та потенційних кредитних ризиків, притаманних кредитним операціям. З урахуванням специфіки банківської діяльності таке управління кредитним ризиком здійснюється за двома напрямками:

- макроекономічне (централізоване) управління кредитним ризиком;
- внутрішньобанківська стратегія управління кредитним ризиком.

При цьому основою внутрішньобанківської стратегії протидії кредитного ризику є реалізація стратегії ризик-менеджменту кредитного процесу, базовим складовим елементом якої є чітке формування кредитної політики банку, невід'ємною частиною якої, на нашу думку, має бути політика управління кредитним ризиком та визначення параметрів, за якими цей ризик можна буде контролювати (ідентифікувати). Такий контроль включає в себе обмеження кредитних ризиків за допомогою політики, яка повинна бути орієнтована на забезпечення достатньої диверсифікації кредитного портфеля банку.

Існуюча в Україні система управління кредитним ризиком на сьогодні включає такі основні елементи, як [4]:

- виявлення та вимірювання ризику як на рівні окремої операції, так і на рівні кредитного портфеля банку;
- здійснення контролю ризику, шляхом встановлення відповідних обмежень та проведення його моніторингу для забезпечення своєчасного відстеження рівня ризику.

Таке управління, на нашу думку, передбачає формування відповідної політики, що є основою стратегії ризику в діяльності банку та включає стратегічне планування та реалізацію планів, а також контроль за обсягами, структурою, строками, процентними ставками, якістю та ліквідністю банківських кредитних активів.

Формування політики управління кредитними ризиками передбачає *визначення її мети та загальної концепції*, що мають відповідати стратегічному напрямку розвитку банку.

У традиційному розумінні під кредитним ризиком розуміють ймовірність збитків (втрат) за окремими кредитними операціями[8].. На сьогодні, методологічні підходи щодо оцінки такого ризику знаходяться на стадії оптимізації, хоча основні стандарти в цій сфері уже визначені. Найбільш комплексний аналіз міри кредитного ризику ґрунтується на поєднанні методик якісної та кількісної його оцінки [3, с.60-61. При цьому однією з важливих (системоутворюючих) складових у концепції ризику є обрання адекватної системи показників саме кількісної оцінки міри кредитного ризику.

Найчастіше для кількісної оцінки такого ризику в українських банках використовують нормативні показники (максимального розміру ризику на одного контрагента, нормативу великих кредитних ризиків та максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру, що обмежують кредитний ризик та забезпечують диверсифікацію кредитного портфеля банку) [2], а також показники визначення ймовірності невиконання зобов'язань позичальників перед банком (зокрема, обсягу списань безнадійних кредитів за рахунок сформованих для цієї мети резервів) тощо. Але реальні втрати від кредитного ризику є набагато більшими, оскільки включають вартість робочого часу, змарнованого на повернення боргу, фінансування непрацюючих активів та такі нематеріальні видатки, як втрачені можливості, погіршення репутації та втрата темпів освоєння ринку. Крім того, досить суттєвим негативним наслідком від кредитного ризику є відхилення від очікуваної доходності. Зокрема, у більшості кредитних портфелів банків України запланований рівень доходності досягається лише за умови, що частка повернених кредитів у їх портфелях буде не нижчою за 99-98%. Зниження частки таких кредитів призводить не тільки до погіршення якості кредитного портфеля, але й до суттєвого зниження прибутковості банківської діяльності та до інших катастрофічних наслідків. *Саме тому, на нашу думку, метою*

політики управління кредитним ризиком має стати не тільки стратегічне досягнення прийнятного рівня ризику, але й забезпечення стабільної доходності. Мова йде про встановлення діапазону коливань доходності кредитного портфеля за різних економічних умов, що, по суті, дозволить визначити стандарти відхилень чи ризику та, відповідно, оптимізувати співвідношення між ризикованістю та прибутковістю.

У питанні розробки *концепції управління кредитним ризиком* комерційного банку необхідно враховувати те, що вона повинна бути орієнтована не стільки на управління кредитним ризиком окремих кредитів, скільки на управління прийнятними рівнями ризику всього кредитного портфеля банку. Узагальнюючи досвід вітчизняних та зарубіжних банків, ми вважаємо, що таке управління кредитним ризиком у формалізованому вигляді має включати *визначення стратегічних напрямків та тактики банку* щодо:

- *аналізу кредитоспроможності клієнтів банку.* Оцінюючи кредитоспроможність позичальника, банківська установа фактично визначає рівень кредитного ризику, який вона візьме на себе, встановлюючи кредитні відносини з клієнтом. Мінімально необхідні вимоги щодо оцінки фінансового стану позичальника вказані в „Положенні про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків” [8], але кожний банк повинен розробити власний підхід з урахуванням своєї специфіки, основних положень кредитної політики та конкретних економічних умов. У міжнародній банківській практиці одним з найпоширеніших підходів до визначення кредитоспроможності позичальника *є рейтингові системи, орієнтовані на врахування як кількісних, так і якісних характеристик клієнта.* Враховуючи, що ризики, на які наражається позичальник, стають банківськими ризиками за умови встановлення кредитних відносин, об’єктивно необхідним є розробка кожним великим банком власної рейтингової системи оцінки кредитоспроможності позичальника. У світовій практиці кредитний рейтинг також надають спеціалізовані компанії — рейтингові агенції чи кредитні бюро, створення

яких в Україні теж є доцільним. Загалом, процес визначення кредитоспроможності позичальника значною мірою є творчим, а не механічним, і потребує від кредитних менеджерів глибокого знання економіки, специфіки галузей і підприємств, вимагає навичок збирання, систематизації та всебічного осмислення фактичного матеріалу. Тож виникає потреба нагромаджувати різнобічну інформацію про позичальника. Тим самим, *політика управління кредитним ризиком повинна містити ґрунтовні та технічно виважені критерії економічної оцінки фінансової діяльності клієнтів-позичальників і методи проведення аналізу їх кредитоспроможності. Вибір системи показників і методів залежить, насамперед, від специфіки того сегмента ринку, який обслуговує банк (галузеві особливості, категорія позичальників), а також від рівня спеціалізації банку (іпотечний, інвестиційний, торговельний), видів кредитів (короткострокові, довгострокові), стратегії та політики банку (надійність, ризикованість, агресивність), рівня кваліфікації кредитних працівників, рівня організації та технічного забезпечення аналітичної роботи в банку. У цілому, слід керуватися тим, що для кредитора пріоритетне значення має здатність позичальника генерувати грошові потоки². І саме з цих позицій слід аналізувати фінансовий стан позичальника;*

- *визначення плати за ризик (визначення ціни кредиту відповідно до необхідності покриття ризику).* Так, відповідно до найбільш простих моделей ціноутворення за кредитами, їх вартість формується з чотирьох основних складових: вартість залучення кредитних ресурсів для банку, операційні витрати, пов'язані з кредитуванням (адміністративні, маркетингові та інші витрати щодо обслуговування кредиту та контролю за ним), премія за ризик неповернення кредиту та бажаний рівень прибутковості кредиту [6, с.131; 9,с.230-233]. При цьому банки фактично недооцінюють розмір премії за ризик,

---

² Наприклад, у міжнародній банківській практиці зафіксовано непоодинокі випадки, коли банки охоче кредитують компанії, котрі за фінансовими звітами збиткові, проте генерують потужний грошовий потік. Прикладом можуть бути авіаційні компанії США, які внаслідок значних амортизаційних відрахувань, зумовлених високою вартістю літаків, мають фінансовим результатом збитки. Але на рахунках цих компаній завжди є грошові кошти, що і робить їх вигідними і надійними позичальниками [6, с.146; 9]

оскільки враховують середнє значення ризику, ігноруючи той факт, що навіть короткострокові відхилення від цього значення можуть призвести до катастрофічних втрат капіталу банку раніше, ніж ринок зможе вирівнятися. **Банк не може розраховувати на існування у довгостроковій перспективі, якщо не враховує компенсацію надмірно високих короткострокових втрат.** Крім того, оцінюючи ризик неповернення кредитів, банки традиційно занадто покладаються на високий рівень диверсифікації своїх кредитних портфелів. Але забезпечити необхідний рівень диверсифікації кредитного портфеля спроможні лише найбільші міжрегіональні банки, географія діяльності яких є достатньо широкою, на той час як діяльність невеликих та місцевих банків пов'язана з короткостроковими втратами внаслідок високої ймовірності неплатоспроможності позичальників, які працюють в суміжних галузях чи на одній території. Така короткострокова мінливість ймовірності кредитних втрат повинна й компенсуватися більш високими цінами³.

При цьому існує декілька способів оцінки ризику неповернення кредитів та встановлення відповідної ціни. Для врахування кредитного ризику при формуванні ціни кредиту необхідним є проведення ґрунтовного ретроспективного аналізу кредитних збитків банку у розрізі категорій кредитного рейтингу його клієнтів, що дозволяє виявити загальні тенденції та визначити відповідний статистичний показник, який можна включити у формулу оцінки кредиту за рівнем ризику. Як свідчать дослідження зарубіжних рейтингових агентств, **за такий показник можна використовувати ймовірність списання безнадійних позик за окремими ризиковими категоріями клієнтів банку з урахуванням середнього значення половини стандартного відхилення чи варіації** [10]. Наприклад, якщо середня ймовірність неповернення кредитів, наданих клієнтам рейтингового класу „В” по банку складає 2,0%, а стандартне відхилення складає 3,0 процентних пункти,

---

³ Наприклад, якщо середній рівень кредитних втрат умовних банків А і В складатиме 1,5%, на той час як у банку А середньорічні збитки коливатимуться від 1,0 до 2,0%, а у банку В – від 0,0 до 3,0%, то тим самим клієнтська база банку В буде відрізнятися більшою ризикованістю, яка й повинна компенсуватися за рахунок більш високої вартості кредитів цього банку.

то показник ризикованості кредитування клієнтів класу „В” буде складати 3,5% (2,0 + 1,5), що необхідно врахувати при встановленні ціни кредиту.

З іншого боку, при встановленні ціни кредиту необхідно також враховувати ціни банків-конкурентів на окремих місцевих ринках (в місті, регіоні), що дозволить визначити поточне значення банку на шкалі конкурентних цін, виявити можливості для наближення до цінових лідерів та для диференціації цін на окремих ринках для отримання додаткового прибутку. У цілому, основним завданням управління процентною ставкою, на нашу думку є досягнення оптимального співвідношення між ризиком та прибутком за кожним кредитом, що дозволить підтримувати прибутковість та ризикованість портфеля на цільовому рівні;

• при кредитуванні підтримувати гранично допустимий рівень проблемних кредитів в кредитному портфелі банку, за якого можливе досягнення оптимального співвідношення між ризиком та прибутком. Мова йде про впровадження в практику управління кредитними портфелями українських банків так званого методу аналізу міграцій, сутність якого полягає в дослідженні динаміки списаних кредитів банку у розрізі категорій кредитного ризику окремих кредитних операцій [11,с.67-68]. Результатом такого аналізу є встановлення гранично допустимого рівня збитковості кредитного портфеля окремого банку для досягнення бажаної прибутковості його діяльності та оптимізації співвідношення ризик/прибуток.

В таблиці 1 проілюстровано практичну реалізацію запропонованої методики. Дані таблиці свідчать, що згідно прогнозованих даних збитки за кредитним портфелем банку в середньому досягають 2,6525 млн.грн. на 150 млн.грн. наданих за три роки кредитів, тобто рівень збитковості кредитного портфеля складає 1,77% за три роки, або 0,59% на рік.

Таблиця 1.

Потенціал збитковості кредитного портфеля умовного банку обсягом 150

млн.грн.

Категорії кредитів у	Середній рівень	Загальний	Прогнозовані
-----------------------------	------------------------	------------------	---------------------

портфелі банку за рівнем ризику	збитків за три роки*, %	обсяг кредиту, млн.грн.	втрати, грн.
Стандартні	0,15	35	52 500
Під контролем	0,30	40	120 000
Субстандартні	0,50	61	305 000
Сумнівні	5,70	10	575 000
Безнадійні	40,00	4	1 600 000
Всього		150	2 652 500

* Згідно статистичних даних аналізу міграції збиткових кредитів умовного банку за останні три роки

Тим самим, для досягнення середньорічного рівня прибутковості банківських активів необхідно, щоб втрати за кредитним портфелем залишалися у межах 0,59% від його обсягу, а обсяги проблемних кредитів не перевищували 14 млн.грн. (10 млн. сумнівних та 4 млн.грн безнадійних кредитів), тобто, близько 9,33% від обсягу кредитного портфеля.

У цілому, для зарубіжних банків *прийнятним вважається дотримання питомої ваги списаних кредитів у загальному обсязі кредитного портфеля на рівні 0,25 – 0,75%, що досягається за допомогою застосування методу міграцій, який дозволяє контролювати обсяги кредитних списань, прострочених кредитів та непрацюючих активів;*

- *шляхом використання різноманітних методів страхування та зниження і обмеження кредитних ризиків, у тому числі застосування хеджування на строковому ринку з використанням кредитних форвардних, ф'ючерсних контрактів, опціонів та свопів. Політика управління кредитним ризиком також повинна визначати стратегію використання таких методів зниження кредитного ризику, які не дозволять нівелювати передбачуваність результатів аналізу міграцій, а саме:*

- *диверсифікація кредитного портфеля серед широкого кола позичальників, які відрізняються один від одного як за характеристиками (величина капіталу, форма власності), так і за умовами діяльності (галузь економіки, географічний регіон). Розрізняють три види диверсифікації — галузеву, географічну та портфельну. При цьому застосування географічної диверсифікації може*

бути обмежене ресурсами банку чи законодавством (зокрема, нормативом великих кредитних ризиків – Н8 [2]);

- *лімітування, яке полягає у встановленні максимально допустимих розмірів наданих позичок, перш за все інсайдерам, що дозволяє обмежити ризик.* Ліміти можуть установлюватися за видами кредитів, категоріями позичальників або групами взаємопов'язаних позичальників, за кредитами в окремі галузі, географічні території, за найбільш ризикованими напрямками кредитування, такими як надання довгострокових позичок, кредитування в іноземній валюті тощо. Вони виражаються як в абсолютних граничних величинах (сума кредиту у грошовому вираженні), так і у відносних показниках (коефіцієнти, індекси, нормативи, зокрема, нормативи максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента тощо). Лімітування як метод зниження кредитного ризику широко застосовується у практиці як на рівні окремого комерційного банку, так і на рівні банківської системи в цілому. Менеджмент банку має визначати обмеження згідно з обраною кредитною політикою та з урахуванням конкретної ситуації;
- *резервування, яке полягає в акумуляції частини коштів, які надалі використовуються для компенсації неповернених кредитів [8].* Створення резерву дає змогу уникнути негативного впливу кредитних ризиків на величину основного капіталу і є одним зі способів самострахування банку;
- *сек'юритизація, чи продаж кредитів банку через перетворення їх в цінні папери, які в подальшому розміщуються на ринку.* В основному, сек'юритизація надає банкам можливість передавати кредитний ризик іншим учасникам ринку — інвесторам, які купують цінні папери. Крім того, за допомогою сек'юритизації банк може здійснити трансферт ризику зміни відсоткової ставки та ризику дострокового погашення кредиту. Процес сек'юритизації дозволяє перемістити балансові активи банку за баланс, тобто є одним із видів позабалансової діяльності банку та інші методи.

Важливим елементом політики управління кредитним ризиком, на нашу думку, є також **розробка внутрішньобанківського положення, яке повинно відображати стандартизовані процедури (процеси) врегулювання проблемних кредитів**. Мова йде про утворення не тільки стандартизованого механізму інкасації основних сум, процентних платежів та інших видатків відповідно до встановлених умов погашення кредитів, але й про визначення підходів щодо розв'язання проблеми непрацюючих кредитів та утворення відповідних механізмів щодо забезпечення прав кредитора у випадку непогашення кредитів.

Оцінюючи процедури з урегулювання, необхідно розглянути організацію даної функції у банку, у тому числі з точки зору ефективності роботи кредитних відділів та окремих спеціалістів. У підсумку, необхідно визначити впорядкованість та ефективність дій окремих структурних підрозділів щодо стягнення боргів, встановити кількість успішних стягнень (їх кількість та обсяг) та кількість часу, витраченого на кожний окремий випадок. Також необхідно оцінити участь керівництва та підходи щодо розподілу повноважень у цьому процесі, пам'ятаючи, що за відсутності персональної відповідальності, кредитний комітет буде приймати набагато більш ризиковані рішення. Тому варто встановити коло питань, які визначатимуть міру особистої відповідальності кожного члена кредитного комітету банку щодо наданих кредитів. Тим самим, забезпечується послідовність положень, процесів, узгодженість дій кваліфікованого персоналу та систем контролю в системі управління кредитним ризиком [4].

При регулюванні кожний кредит чи позичальник повинні розглядатися індивідуально. **Типова стратегія процесу врегулювання повинна включати наступні стандартизовані дії:**

- скорочення кредитних ризиків за рахунок залучення додаткової застави, гарантії, капіталів чи фондів за проблемними кредитами;
- спільна робота з позичальником щодо оцінки проблемності наданого кредиту та знаходження рішень, які дозволять розширити можливості позичальника з обслуговування кредиту та його платоспроможності, наприклад, спільна розробка програми щодо скорочення операційних витрат

- чи збільшення доходів, продажу активів, розробка програми реструктуризації боргу чи зміна умов кредиту;
- передача управління підприємством позичальника більш кредитоспроможній особі чи організація його реалізації; організація спільного підприємства;
  - погашення заборгованості шляхом позасудового врегулювання чи через подання судового позову, використання гарантій, позбавлення права викупу застави чи ліквідації застави.

Тим самим, політика управління кредитними ризиками повинна включати, на нашу думку, три основні напрямки. Перший напрямок пов'язаний з визначенням критеріїв класифікації портфеля кредитів, перш за все з точки зору ймовірності погашення як кредитів, так і нарахованих та несплачених процентів, які наражають банк на кредитний ризик. Мова йде про те, що у вітчизняній банківській практиці використовуються тільки три критерії класифікації кредитів – тривалість простроченої заборгованості, наявність забезпечення та кредитоспроможність позичальника, **що обумовлює досить суб'єктивну оцінку якості позичок та формування недостатнього обсягу резервів**. На той час як у міжнародній практиці коло критеріїв є набагато більшим і включає призначення кредиту, схему погашення кредитної заборгованості, галузеву приналежність позичальника тощо .

Другий напрям спрямований на обмеження та зменшення кредитних ризиків за допомогою визначення методів їх оцінки (перш за все кількісних) та регулювання, а третій – на оптимізацію кредитного резервування не тільки за кредитними операціями, але й за всіма іншими активами, які можуть призвести до збитків.

У цілому, нами пропонується при розробці кредитної політики комерційного банку аналізувати сукупний ризик з точки зору портфельного підходу, за якого кредити банку розглядаються як портфель ризикованих активів, доходи за яким будуть різнитися залежно від міри притаманного їм ризику. Для мінімізації ризикованості такого портфеля необхідним є розробка фінансових інструментів та

процедур, які дозволять мінімізувати можливі втрати шляхом розробки перспективних, стратегічних напрямків управління кредитним ризиком, тобто *формувати політику управління кредитним ризиком на прогнозовану перспективу, орієнтовану на оптимізацію співвідношення між ризиком та прибутком в кредитному портфелі банку*. Мова йде про створення ефективної системи управління кредитним ризиком, а саме:

- здійснення єдиної кредитної політики, складовою якої є політика управління кредитним ризиком;
- кредитування пріоритетних галузей економіки з низьким рівнем ризику;
- при формуванні політики ціноутворення за кредитами враховувати необхідність покриття ризику ;
- при кредитуванні підтримувати гранично допустимий рівень проблемних кредитів в кредитному портфелі банку, за якого можливе досягнення оптимального співвідношення між ризиком та прибутком;
- постійно проводити фінансовий моніторинг позичальників, перевіряти надійність та стан заставленого майна;
- постійно аналізувати і перевіряти стан грошових потоків позичальника;
- дбати про відповідність кредитної документації вимогам законодавства України;
- використовувати різноманітні методи страхування та зниження і обмеження кредитних ризиків та формувати стандартизовану процедуру врегулювання проблемних кредитів.

Література:

1. Грюнинг Х. Ван, Брайнович Братанович С. Анализ банковских рисков. Система оценки корпоративного управления и и управления финансовым риском / Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 304с.

2. Інструкція про порядок регулювання діяльності банків в Україні, затверджена постановою Правління НБУ від 15.09.2004р. №437 / База даних інф.-довід. системи "Ліга-закон". Ел. читальний зал ПУСКУ
3. Кредитний ризик комерційного банку: Навч. посіб./ За ред. В.В.Вітлінського. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2000. – 251 с.
4. Методичні вказівки з інспектування банків „Система оцінки ризиків”, схвалені постановою Правління НБУ від 15.03. 2004 р. №104 /База даних інф.-довід. системи „Ліга-закон”. Ел. читальний зал ПУСКУ.
5. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. – М.: ИКЦ «ДИС», 1997. – 464 с.
6. Примостка Л.О. Фінансовий менеджмент банку: Підручник. – 2-ге вид., доп і перероб. - К.: КНЕУ, 2004. – 468 с.
7. Синки Дж. Управление финансами в коммерческих банках. – М.: Catallaxy, 1994. – 820 с.
8. Положення про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих витрат за кредитними операціями банків: Затверджене постановою правління Національного банку України від 06.07.2000 р. № 279 зі змінами та доповненнями /База даних інф.-довід. системи „Ліга-закон”. Ел. читальний зал ПУСКУ.
9. Роуз Питер С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: «Дело ЛТД», 1995. – 768 с.
10. Berger, Allen and Timothy Hanna. The Price-Concentration Relationship in Banking // Review of Economics and Statistics. – 1989. - № 71.
11. Эдгар М. Мореман-младший. Управление кредитным портфелем /Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 208 с.
12. Васильченко З.М. Комерційні банки: реструктуризація та реорганізація: Монографія. – К.: Кондор, 2004. – С. 81-104; 189-218.